

УДК 323.1

Сирінський Р. А.

к. філос. наук,

КНУ імені Тараса Шевченка,

головний редактор Інформаційного агентства «Контекст-Причорномор'я»,

оф. 81, просп. Шевченко, 4-Д,

м. Одеса, 65044, Україна

E-mail: syrinsky@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0003-0273-4120>

DOI <https://doi.org/10.32782/2707-5206.2024.37.11>

КОМУНІКАТИВНИЙ ПОВОРОТ У ФІЛОСОФІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ: ПОШУК НОВИХ ДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК

Стаття присвячена аналізу комунікативного повороту у філософії, який мав місце в кінці ХХ століття, та його впливу на дослідження суспільних, в тому числі і міжнародних відносин. Простежено основні причини та етапи цього переходу, який також називають переходом від філософії суб'єктивності до інтерсуб'єктивної (комунікативної) філософії. Зокрема відмічено і зауваження представників філософських шкіл ХІХ–ХХ століть щодо обмеженості їх функціоналу, особливо у галузі етики та побудови збалансованих моделей співіснування між людьми та різними соціальними групами. Основна увага приділяється подоланню представниками західної практичної філософії методологічних проблем попередніх доктрин, які ускладнювали розвиток як соціальних досліджень, так і інших філософських дисциплін, наприклад теорії пізнання, адже без комунікації людина не може в повній мірі освоїти мову, а отже і отримати шлях до знання. В центрі уваги також знаходиться взаємозв'язок розвитку та самореалізації індивіда з його соціалізацією у рамках мікро- та макрогруп, яка відбувається шляхом комунікації з іншими її представниками, а також вагома роль культурної та національної ідентичності в цих процесах. Зокрема, продемонстровано вплив дискурсивних практик, які почали активно розвиватись в Україні після Революції Гідності, на перетворення нашої країни у демократичне комунікативне поле, яке надає людям, в тому числі й українського етнічного походження, набагато більше можливостей, ніж конкуруючий проект «руського міра». В той же час окреслюються і обмеження у можливостях застосування комунікативного інструментарію, які продемонструвала, наприклад, російська агресія проти України. Адже спроби налагодити діалог з тими, хто цілеспрямовано приходить для знищення цілої нації та її культурної ідентичності є безперспективними, поки ці наміри не будуть відкинуті.

Ключові слова: комунікація, дискурс, інтеграція, ідентичність, взаємодія, агресія.

Постановка проблеми. Тривале балансування на грані більшої чи меншої за масштабом ядерної катастрофи, до якого призвела розв'язана Росією війна проти України, примушує людство знову висувати в якості універсальної ідеї сприяння збереженню життя на Землі, а отже і замислитись як над сучасними нормами соціального життя, які призвели до нинішньої ситуації, так і над теоретичними засадами, які зараз лежать в основі світоустрою. Складовою цього процесу є переосмислення принципів формування суб'єкта історичного процесу, в тому числі – і відмова від сприйняття колективної волі як визначеної національними чи класовими факторами та сприйняття її як результату взаємної

згоди учасників. Внаслідок цього в філософській науці відбулась зміна парадигми, яку називають методологічним поворотом від філософії свідомості до філософії комунікації або ж комунікативним поворотом.

В той же час саме сформована за громадянським принципом українська нація показала себе як прийнятне для більшості громадян України комунікативне поле, здатне випрацювати потугу, спроможну перемагати силу, яка намагаючись створити (чи відновити) наднаціональну «сферу впливу» попирає міжнародне право та інші цінності, котрі здавались універсальними та загально визнаними – те що людство випрацьовувало протягом тисячоліть. І захищає вона ці цінності навіть в умовах, коли створені саме для їх захисту міжнародні інститути виявились безпорадними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання ролі комунікації в розвитку як індивіда, так і суспільства висвітлені в роботах таких західних дослідників як Карл-Отто Апель, Юрген Габермас, Карл Ясперс, Ганс Йонас, Отто Фрідріх Больнов, Ніклас Луман, Герд-Клаус Кальтенбрунер та Вітторіо Хьосле. В Україні ця проблематика була у фокусі уваги таких дослідників як Анатолій Єрмоленко, Людмила Ситниченко, Микола Тур, Тамара Ящук, Вахтанг Кебуладзе та ін.

Метою статті є розкриття ролі комунікації у розвитку людини та важливості її взаємозв'язку з культурною і національною ідентичністю індивіда.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження стала комунікативна методологія, розроблена в рамках сучасної західної практичної філософії, в першу чергу такими дослідниками як Карл-Отто Апель та Юрген Габермас. В Україні вона поширена завдяки роботам нинішнього директора Інституту філософії НАН України ім. Григорія Сковороди Анатолія Єрмоленка.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процес комунікативного повороту триває вже певний час, адже ще визначні події ХХ століття, до яких належать дві світові війни, поширення ядерної зброї, глобалізація та загострення екологічної кризи, міжконфесійна та міжнаціональна ворожнеча, підвели людство до ситуації, коли більшість адекватних жителів Землі прийшла до усвідомлення того, що дійсно універсальною має стати саме ідея збереження себе як виду, тобто «людини розумної», здатної самостійно чи у взаємодії з іншими собі подібними приймати рішення та відповідати за них. А визначення діалогу як найбільш дієвого методу вирішення цих проблем привело і до посилення уваги до комунікації, яка стала розглядатись і як одна з основ людського буття, і як метод випрацювання тих спільних цілей та цінностей, до яких має прагнути людство.

Найбільш визначними рисами цього повороту є відмова не лише від попередніх (як-то комунізм чи раціоналізм) ідей, які були «універсальними» лише для представників окремої спільноти (чи навіть цивілізації), котрі намагались нав'язати їх іншим. А і від сліпої віри у всемогутність людського розуму та у здатність людства завдяки їй вибудувати таку раціонально обґрунтовану систему суспільних відносин, яка б зробила всіх щасливими. Інша складова цього процесу – орієнтація у дослідженнях (і епістемологічних, і соціально-філософських, і політологічних) на процеси комунікації та інтеракції – на найрізноманітніші види взаємодії, що існують між людьми в усіх сферах їх життєдіяльності і є для них визначальними. Таке ж зміщення акцентів в бік соціальної практики відбулось і у сфері етичної проблематики: німецький філософ Ганс Йонас вважав, що сформульований ним імператив «Чини так, щоб наслідки твоєї діяльності узгоджувалися

з продовженням автентичного людського життя на Землі» (Jonas, 2001, р. 27), на відміну від кантівського, що спрямований на індивіда, «розраховано швидше на суспільну практику, ніж на приватну поведінку» (Jonas, 2001, р. 28). І пов'язано це з тим, що збереження життя майбутніх поколінь людей не може бути справою суб'єктивного самовизначення, а є спільною справою всього людства.

Розробка комунікативної методології відбувалась і відбувається в усіх сферах філософської думки, і хоча найбільше уваги сучасні дослідники приділяли практичній філософії та можливості побудови сучасної універсалістської мета-етики – етики відповідальності, для її обґрунтування ведуться дослідження про роль і місце комунікації в процесі становлення людини, пізнання нею світу, утворення мікро- і макрогруп тощо. Можна погодитись з положенням української дослідниці комунікативної теорії Людмили Ситниченко, яке вона формулювала в роботі «Першоджерела комунікативної філософії»: «Комунікація – це універсальне надбання людства й універсальна реальність суспільного існування. Справжня комунікація існує для всіх без винятку. Жодна суспільнозначуща справа неможлива поза її колективним – комунікативним, опосередкованим публічним обговоренням – визнанням, тобто поза легітимацією. Демократично організована спільнота мусить досягти єдності – консенсусу – через дискурс. Дискурс є практикою комунікативних взаємин для досягнення суспільної узгодженості та соціальної згоди. Дискурс щодо норм і цінностей співіснування є найвищою інстанцією життя. Щоб бути універсальною – загальнозначущою – комунікація має бути також аргументованою, раціонально обґрунтованою, само-свідомою. Відтак, одне з головних завдань філософії – дослідження універсальної прагматики, тобто аналіз глибинних умов можливості мовно-комунікативного спілкування, виявлення загальних норм, що складають підвалини комунікативних практик і виникають у мовленнєвих взаємодіях людей» (Sytnychenko, 1996, р. 7). Такий підхід показує зміну парадигми від розгляду людей як раціонально діючих завдяки своєму могутньому автономному розумові істот до визначення їх як сформованих завдяки спілкуванню та взаємодії із подібними собі, і здатними лише завдяки такій взаємодії далі розвиватися самим та розвивати свій соціум (групу, націю) й людство в цілому. А така зміна акцентів, в свою чергу, вимагає і підвищення уваги до проблематики впливу національної та культурної ідентичності на індивідуальну ідентичність, дає можливість більш адекватно оцінити їх взаємозв'язок. Але до неї світова філософія йшла досить тривалий час, крок за кроком виробляючи нові методології, які б відповідали потребам практики.

У філософії свідомості, або ж філософії Модерну (Нового часу) центральною фігурою є суб'єкт (звідси ще одна її назва – філософія суб'єктивності), що наділений розумом, свободою та волею. Саме цей суб'єкт пізнає та перетворює світ, звільнившись від релігійних догматів, норм та цінностей («Бог помер», як казав Заратустра у Ніцше), використовуючи свій розум (щоб його не перевантажувати) не для роздумів про сутність світу і не для пошуку свого місця в ньому, а лише як інструмент для задоволення власних потреб. А етичні та моральні норми суспільства, в якому проходить його соціалізація, він приймає ірраціонально, не рефлектуючи, або ж просто відкидаючи їх для того, щоб так само, шляхом ірраціонального рішення прийняти інші цінності або ж жити вільним від цінностей взагалі. Могутнім знаряддям цього суб'єкта є орієнтована виключно на

об'єктивність ціннісно-нейтральна наука та створена на її основі техніка. Пізнавши завдяки своєму розуму об'єктивну, тобто єдину для всіх істину, він відчуває себе зобов'язаним поширити своє знання (що насправді є лише його розумінням) серед тих, хто до нього ще не дійшов, а також вибудувати на основі цього знання раціональну систему життя людей та суспільств. Найтрагічнішими наслідками таких тверджень про існування лише пізнаючого суб'єкта та його свідомості і уявності всього іншого світу, були намагання різних тоталітарних режимів поширити свої «єдиновірні» (чи «всесильні, тому що правильні») вчення по всьому світу і жорстоке придушення всіх, хто з ними не погоджувався.

Ці концепції мають коріння у теоріях засновників раціоналістичної філософії: Рене Декарта з його «мислю, отже існую» й возвеличенням ролі розуму як найбільш важливого чинника пізнання людиною самої себе, світу та організації своєї життєдіяльності в ньому, та Френсіса Бекона, який у «Новому Органоні» обґрунтував роль розуму в побудові соціальних відносин, а у «Новій Атлантиді» змалював ідеальне суспільство, базоване на раціональній організації, науці та техніці.

Ідеї цих мислителів знайшли своє продовження в теоріях суспільної угоди та філософії Просвітництва, які визначили розвиток філософської думки у XVII–XVIII ст. В основі цих теорій лежить визнання провідної ролі людського розуму у створенні інституцій держави та права. Не божественна воля, а воля окремих вільних, суверенних, рівних у правах та раціонально мислячих індивідів створює державу для того, щоб усунути «війну всіх проти всіх» (Томас Гобс) та забезпечити умови для охорони життя, свободи і приватної власності всіх співгромадян. Раціональні норми, правила і закони співжиття встановлюються самими громадянами в процесі укладання суспільної угоди, і варто зауважити, що з подальшим розвитком заснованої Гобсом теорії та розвитком ідей про кожного індивіда як обов'язково (чи потенційно) розумну істоту та «народу як суверена» все менше прав на недоторканність (а тим більше, на непогрішимість та богообраність) приписувалось мислителями державній владі, яку вони вважали лише інструментом для забезпечення прав громадян. Якщо ж така влада порушує закони розуму і діє всупереч інтересам громадян, то останні мають право боротися з нею усіма засобами аж до її революційного повалення, про що писав у роботі «Про суспільну угоду» Жан-Жак Руссо.

Наступний етап розвитку раціоналістичної філософії пов'язаний, в першу чергу, з німецькою класичною філософією, яка також возвеличує людський розум та суб'єкт, що пізнає світ. Саме завдяки своєму автономному розумові індивід приходить і до усвідомлення необхідності дотримуватись вимог категоричного імперативу, тобто діяти стосовно інших так, як хотів би, щоб вони діяли відносно нього самого, а також стає спроможним просувати історію вперед, до встановлення правової держави, громадянського суспільства та вічного миру між народами, як про це писав Іммануїл Кант. Також важливим у вченні Канта було розділення філософії на «першу» і «другу», теоретичну і практичну, що було продовжено у багатьох філософських школах і дало поштовх ряду успіхів досліджень сфери міжлюдських відносин й етичної проблематики. Але практична філософія Канта теж визначала етичні питання типово для раціоналістичної філософії – з точки зору окремого індивіда, відштовхуючись від того, чи можна визначити як добропорядні та справедливі його вчинки та його волю, що до цих вчинків спонукає.

Інший представник німецької класичної філософії – Георг Вільгельм Фрідріх Гегель – вважав, що людство просто приречене на побудову раціональної системи суспільних відносин, оскільки історія, в тому числі утворення держав, які є самоцілями, є насправді ходом Абсолютного духу або ж всесвітнього розуму, завдяки чому все дійсне є розумним, а розумне – дійсним. А завданням людини є пізнати ціль та закони цього процесу, щоб якнайповніше до нього залучитися.

Ці ідеї знайшли своє продовження в марксизмі, який, базуючись на вивченні досягнень сучасної йому науки, намагався розробити таку схему розподілу суспільного продукту, яка б задовольнила потреби всіх членів суспільства і навіки б знищила голод, бідність та нерівність. Завдяки діяльності інтелектуалів, які мали б пізнати закони розвитку соціуму та неминучість побудови комунізму, пролетаріат, на думку апологетів цього вчення, мав би піднятися до усвідомлення своєї всесвітньо-історичної місії і перебудувати суспільство на засадах розуму та справедливості. Утопічність такого підходу яскраво проявилась в ХХ ст. в реальній практиці СРСР та деяких інших держав.

Іншим шляхом раціоналістична філософія розвивалась у західних країнах, в яких на дослідження соціальних процесів найбільше вплинули подальший розвиток капіталізму, виникнення позитивізму та пов'язаної з ним соціології, а також політичної теорії лібералізму. З другої половини ХІХ ст. робилися спроби застосування методів емпіричних наук, які позитивно проявили себе у своїй сфері, для вивчення соціальних структур та процесів, наслідком чого і було виникнення соціології, яке пов'язує перш за все з іменами Огюста Конта та Герберта Спенсера. В основі їх праць лежить спроба створити вільну від релігійних, ідеологічних та метафізичних догматів об'єктивну соціальну теорію, тобто позитивну філософію, яка має лише описувати суспільство та процеси, що в ньому відбуваються, і не дошукуватися до їх глибинних причин, а тим більше до їх метафізичних сутностей. Такою стала соціологія, яка розглядає суспільство в якості сукупності окремих абстрактних індивідів-атомів, котрі мають власні потреби та інтереси і лише для їх задоволення вступають у відносини з подібними собі індивідами, тобто діють цілераціонально. Іншого виду раціональності позитивізм не міг передбачати, оскільки його доктрина ставила під сумнів можливість обґрунтування цінностей, а отже й ціннісну раціональність. В такому підході корениться також і утилітаристська етика, якою користуються індивіди, що діють цілераціонально, та вважають моральним критерієм своїх дій їх успішність.

Подібний атомізований підхід до окремої людини був властивий і ліберальній політичній теорії. В її межах людина також розглядається як абстрактний індивід, що має власні потреби та інтереси (разом з правом на їх задоволення, якщо це, звичайно ж, не обмежує права та свободи інших індивідів), а також має визначений ряд прав (на життя, свободу, власність, обирати і бути обраним) та обов'язків (платити податки, служити в армії). Прихильники цього напрямку обґрунтували можливість розвитку сучасного їм буржуазного суспільства у раціонально організоване, в якому б справедливо задовольнялися всі законні потреби його членів незалежно від їх расових, національних, релігійних чи будь-яких інших особливостей.

Подальший розвиток як соціології, так і ліберальної політичної теорії був позначений більшою увагою до впливу на індивіда та соціум, в якому він перебуває, таких суспільних феноменів, як релігія, культура, духовність. При цьому

ставлення до індивіда як до раціонально діючого атома в суспільному організмі, який необхідно далі раціонально облаштовувати, збереглося.

Найяскравішим прикладом тут вважається соціальна теорія Макса Вебера, в якій поєднано матеріальні та духовні аспекти життєдіяльності людей, що діють на основі цілераціональності, доповненої етичними цінностями, вибір яких, проте, робиться індивідом ірраціонально. Саме цілераціональність, на думку Вебера, стимулює людину до економічної діяльності, до вступу у взаємовідносини з іншими індивідами як у межах власного соціального організму, так і поза ним, і до прийняття на себе певних обов'язків. Саме цілераціональна діяльність людей призвела до становлення капіталістичної системи господарювання, раціонально-легітимованої бюрократичної системи управління та національних держав з республіканською формою правління, які в цілому, найкраще сприяли свого часу розвитку та самореалізації кожного індивіда. Погляди Вебера поділялися як значною кількістю його сучасників, так і пізніших теоретиків, які поділяли подібне бачення ролі раціональності в житті індивіда та суспільства. Значною мірою такі підходи перейшли і у більш сучасну практичну та політичну філософію, де також, зокрема, в творах таких мислителів-лібералів як Джон Роулз і Рональд Дворкін, вивчаються можливості такого раціонального облаштування суспільства, яке б сприяло найбільшому забезпеченню потреб усіх людей, особливо найменш соціально захищених, без огляду на їх національні чи культурні особливості, і, навіть, без особливої уваги до них.

На недоліки раціоналістичної філософії постійно вказували як її противники, так і прихильники, що значною мірою сприяло і її розвитку. Значна частина цієї критики сконцентрована у морально-етичній сфері: ідея доповнюваності вільної від цінностей цілераціональної діяльності та ірраціонального прийняття етичних цінностей при переведенні сфери цінностей та моралі у ранг виключно приватної справи кожної окремої людини сприймалось і сприймається багатьма вченими як заперечення можливості раціонального обґрунтування цих цінностей та їх об'єктивної загальнозначущості, що, в свою чергу, веде до релятивізму та ціннісного нігілізму. Український вчений Анатолій Єрмоленко у своїй роботі «Етика відповідальності та соціальне буття людини» зауважував з цього приводу, що поєднання об'єктивізму вільної від цінностей науки з ірраціональним суб'єктивізмом цінностей (каталізатором чого послужило і відокремлення держави від церкви) стало певним філософським обґрунтуванням ліберального розділення між публічним і приватним життям. Західний лібералізм, на думку А. Єрмоленка, поступово обмежив сферу моральних норм сферою приватного життя, а соціальна діяльність, орієнтована на результат, стала розвиватись незалежно від «останніх цілей». Таке вирішення питання вибору етичних цінностей, звичайно ж, більше відповідає ідеалам свободи та демократії, ніж його тоталітарно-історичистський варіант, котрий підкорює мораль історичній необхідності, яка і визначає діяльність людей як у публічній, так і в приватній сфері. Але, на думку німецького вченого Карла-Отто Апеля, за подібну ціннісно-нейтральну раціональність, підкріплену відсутністю об'єктивного загальнозначимого критерію цінностей, людям доводиться розплачуватись неможливістю вирішити проблему моральної відповідальності за наслідки колективної діяльності людей. А це, в свою чергу, як вже зазначалось вище, призводить до релятивізму та етичного нігілізму, що автоматично призводить до негативних наслідків як для

окремих людей, так і для суспільства в цілому, а в епоху глобалізації та екологічної кризи ставить людство на межу самознищення, чим примушує шукати нові шляхи випрацювання та легітимації правил співжиття.

Варто зазначити, що протиріччя раціоналістичної філософії, зокрема атомізацію абстрактних індивідів та розгляд їх у контексті суспільства в цілому, а не як належних до певних мікро- і макрогруп, підмічались і тими мислителями, які доклали чи не найбільше зусиль до її розвитку. Так Макс Вебер сформулював «парадокс раціоналізації», суть якого полягає в тому, що ідея розумності, яка має своїм висхідним пунктом визнання суверенності людського розуму, в тому числі і щодо норм та цінностей, реалізувавшись в інституціях та правилах співжиття західних суспільств, продемонструвала відчужений характер своїх об'єктивацій від реальних активних індивідів та їх розуму. Тобто, система, яка створювалась для задоволення потреб абстрактних індивідів, виявляється значною мірою недієздатною, коли справа доходить до конкретних людей, з їх такими, що випадають за загальні критерії потребами, культурними особливостями та груповими ідентичностями.

Особливо яскраво це проявилось, коли західні, базовані на раціональності, цінності намагалися нав'язати незахідним суспільствам, і нещодавній провал спроб перетворити Афганістан в цивілізовану країну – лише найближчий до нас по часу приклад цього. Але і в самій Європі, на батьківщині раціоналістичної філософії, виникають протиріччя між різними суспільними верствами, етнічними групами (особливо в контексті численних «мігрантських криз»), поколіннями чи представниками різних статей (чи як прийнято зараз говорити – гендерів). І спричинено це тим, що засновані на раціоналістичних принципах системи соціальних взаємовідносин, орієнтовані на абстрактних індивідів-атомів, стали самодостатніми, перетворившись, на своєрідний «штучний інтелект», або ж, за висловом німецького філософа Юргена Габермаса, на «другу природу», які, живучи своїм життям, вже є не інструментом людини, а навпаки використовують останню для своїх потреб.

І в соціалістичних, і (хоча й меншою мірою) в капіталістичних індустріальних суспільствах, державна влада, базована на бюрократії, та економіка стали самодостатніми, заживши за своєю власною логікою. Взаємозамінні ж атомізовані індивіди перетворились на слухняних виконавців продиктованих системою функцій і ролей та споживачів продуктів суспільного виробництва та масової культури. Внаслідок цього виникли нові соціальні протиріччя і конфлікти, які фіксувалися західними вченими у термінах «втрата орієнтації», «втрата змісту», «смысловий дефіцит» та «голод ситих».

Досліджуючи протиріччя, які проявились у раціоналістичній філософії у ХХ столітті, ряд вчених, серед яких найвідомішими є Ніклас Луман, Герд-Клаус Кальтенбрунер та Вітторіо Хьосле намагались прояснити їх у термінах «кризи розуму». Причини цієї кризи вони шукали у експансії раціональності та базованого на ній техніко-індустріального розвитку, які вкорінені в культурі, базованій на принципах розуму. Кальтенбрунер говорив з цього приводу, що криза західного суспільства є не стільки кризою його інститутів, як «кризою розуму». Хьосле ж припускає можливість того, що внаслідок «кризи розуму» заснована на вірі у його всемогутність європейська культура постане перед ризиком втрати своєї «естетичної, філософської та моральної політичної величі» і буде нездатною запо-

бігати великим екологічним та політичним катастрофам. Тому і потрібно випрацювати нову методологію, яка відкинула б небезпечні для духовної та душевної імунних систем релятивізм та ірраціоналізм і запобігла б руйнуванню розуму. Доречною тут є наступна оцінка Людмили Ситниченко: «Розвиваючи свою думку, Хьосле доходить висновку, що якраз на тлі саморуйнування розуму і уможливується розгортання трансцедентально-прагматичної програми відновлення раціональної філософії, і, водночас, пошуків нових, відмінних від традиційного раціоналістичного підґрунтя засад для ствердження життєздатних загальних цінностей у нових умовах, коли «Бог помер», а традиційний розум виявився для людини, на жаль, надто сумнівним гарантом» (Sytnuchenko, 1996, р. 14–15). Тобто постає необхідність розробки нового виду раціональності, яка була б адекватнішою сучасним потребам, і такою, після методологічного повороту, який на місце філософії суб'єктивності (філософії свідомості, раціоналістичної філософії) поставив філософію інтерсуб'єктивності, стає комунікативна, або ж ціннісна раціональність, теорію якої найширше розвинули у своїх творах німецькі мислителі Карл-Отто Апель та Юрген Габермас. У їх творах, найвідомішими з котрих є, відповідно, «Трансформація філософії» та «Теорія комунікативної дії», на першому місці стоїть прагнення випрацювати таку методологію досліджень суспільства, яка давала б змогу адекватно відобразити вплив цінностей та інтерсуб'єктивної взаємодії на поведінку людей, та розробити таку модель соціуму, яка б у свою чергу давала змогу забезпечити людство від конфліктних ситуацій, породжених найчастіше надмірною вірою у всемогутність розуму (а, отже, і в істинність власного знання) та впливом різноманітних ірраціональних факторів через «доповнення і заміну обмежених адміністративних форм регулювання конфліктів шляхом воз'єднання з дискурсивним волевиявленням» (Habermas, 1999, р. 353–354).

Комунікативний поворот у філософії бере початок у вченні Карла Ясперса про екзистенційну комунікацію, діалогічній філософії Мартіна Бубера та у теорії екзистенційної зустрічі Отто Фрідріха Больнова.

Теорію екзистенційної комунікації Ясперс розвинув, базуючись на аналізі розвитку та стану сучасного йому суспільства. Він підкреслює, що якщо в традиційних суспільствах, «субстанційних спільнотах», яким характерні патріархальні стосунки, людина не відчуває себе самотньою, оскільки «живе вдома, в сім'ї, перебуває у дружній комунікації, належить своєму народу та історичному цілому» (Jaspers, 1996, р. 97–98), то в суспільствах індустріальних, або ж «технічному світі», її становище ускладнюється, оскільки індивід перетворюється на людину маси, відірвану від коріння, позбавлену традицій та цінностей, тобто не є людиною у справжньому розумінні цього слова. Саме для того, щоб перевиховати «людину маси», зробити її спроможною брати участь у духовному житті, і необхідна, на думку Карла Ясперса, комунікація, яка тільки і здатна виправити становище, адже саме вона і є тим феноменом, який єдиний здатен не тільки перетворити «людину маси» на справжню людину, а й відіграє набагато більш фундаментальну роль у її житті, адже без комунікації немає мови, а без мови немає свідомості. «Як свідомість взагалі, – пише він у тритомній праці «Філософія», – Я пов'язане зі свідомістю інших людей. Як свідомість є неможливою без її предмета, так і самосвідомість є неможливою без самосвідомості інших людей. Ізолювана окремішня свідомість була б неможливою без повідомлень, без запитань та відповідей, а тому – без самосвідомості, адже мова може існувати лише

в царині звернення до інших людей. Для того, щоб перебувати у процесі внутрішньої комунікації та розуміти загальні значення мови, мені необхідно спілкуватися з іншими людьми. Проте подібна комунікація є лише засобом для буття особистості (Selbst), а не самим її буттям. Я – тут один із багатьох, я взагалі; але я хотів би бути самим собою, а не одним із багатьох. Як емпіричне буття я істотно пов'язаний з іншими існуваннями. Людина стає людиною не лише завдяки народженню та спадковості, але і завдяки традиції. Ізольована людина існує лише в традиції, а не насправді. Колись навіть не могли відрізнити глухоніму людину від справжнього ідіота; людина стає справжньою людиною, коли вона вже володіє мовою і є причетною до якоїсь традиції» (Jaspers, 1996, p. 137). Це показує те значення, яке, на думку Карла Ясперса має для становлення людини, та і її буття взагалі, взаємодія з іншими людьми у межах своєї групи, культури і ті небезпеки, які веде за собою перетворення її на безлику «людину маси», абстрактного індивіда, відірваного від свого, в тому числі і національного, коріння.

У діалогічній філософії Мартіна Бубера так само значна увага приділяється дослідженню міжлюдської комунікації як засобу подолання пригніченого становища людини як «речі серед речей». Бубер на перше місце ставить «Я-Ти-відношення», діалогічне спілкування, в якому розкривається «таємниця» як іншого, так і самого себе. Саме така взаємодія може подолати негативні наслідки властивого раціоналістичній методології монологічного спілкування, тобто відношення Я-Воно, з характерним ставленням до іншого як до предмета, засобу чи інструмента, який цікавить мене лише внаслідок певної участі у спільній справі. Завдяки такому «Я-Ти-відношенню», діалогу, люди взаємно допомагають одне одному в становленні та розвитку, фактично стаючи співтворцями одне одного. І тут Мартін Бубер вводить ідею нового виміру людського існування – «актуального співбуття». «Справжнім співбуттям, – як стверджувала Людмила Ситниченко, – він називає комунікацію, коли кожна людина, яка перебуває у процесі спілкування, ставиться до іншої людини, як до певної, саме цієї людини, звертається до неї не як до об'єкта, а як до свого супутника у плині життя» (Sytnychenko, 1996, p. 117). Тобто ставлення до іншого індивіда є ставленням до конкретної людини, яка і мені допомагає стати людиною, і з якою мені жити і надалі, а не як до простого засобу реалізації моїх цілей.

Думки Ясперса та Бубера про те, що людина неможлива без комунікації, що саме в ній відкриваються людині граничні істини, і лише завдяки комунікації людина розкривається сама, поділяв і Отто Фрідріх Больнов, який розвинув теорію «зустрічі». На його думку, саме завдяки «зустрічі» відбувається становлення людини в світі і вона повністю розкриває свою внутрішню сутність: «те, що є ядром людини, яке ми називаємо самістю чи екзистенцією, проявляється не в самостійності Я, а лише в зустрічі». Самотня людина, індивід-атом згідно Больнова ніколи не зможе ні пізнати світ, ні пізнати самого себе і своє місце в світі, і лише завдяки зустрічі, яка є «тривожною подією, що виштовхує людину з життєвої колії, і спонукує до пошуків чогось нового» (Bolnov, 1996, p. 168), вона здатна досягти цього.

Роботи Ясперса, Бубера і Больнова створили теоретичне підґрунтя для нового погляду на людину, яка поставала вже не як абстрактний індивід-атом з певним набором вітальних потреб та юридичних прав, а як індивідуальність, сформована завдяки інтерсуб'єктивній взаємодії та комунікації, що є необхідними умовами

людського становлення та існування. Завдяки цьому акценти філософських студій змістились, значною мірою, з індивідуальних рис окремої людини, як суб'єкта пізнання та дії, на спільноту (в тому числі й на нації та етнічні групи), що стали трактуватись як комунікативні поля, в яких і завдяки яким відбувається становлення особистості (такий підхід дозволив інакше подивитись і на ті чинники, які впливають на процес націєтворення). Це допомогло подолати негативні наслідки домінування раціоналістичної філософії суб'єктивності та заклало підґрунтя для виникнення комунікативної теорії й розвитку на її основі етики відповідальності, концепції мультикультуралізму та сучасних теорій демократії, що мало місце з 70-х років ХХ століття.

Внаслідок цього нову теоретико-методологічну основу отримали і дослідження сфери міжнаціональних відносин, в яких більш адекватно відобразився і позитивний, і негативний вплив факторів етнічної та національної належності індивіда на вибір ним лінії поведінки. Завдяки цьому були розроблені нові підходи до формування колективного суб'єкта дії, не як зумовленого об'єктивними закономірностями та історичною необхідністю, а як сформованого завдяки дискурсивному досягненню згоди між орієнтованими на цінності (і загальнолюдські, і національні) індивідами, що в нього входять. Такий колектив і дає людині спроможність повністю себе реалізувати, а не заганає її на вузьку колію історичної необхідності, і не дає їй спричинити самознищення людства. Це показує, що комунікативна методологія соціальних досліджень і заснована на ній модель соціальних відносин, при всіх ніби-то властивих їм утопічним рисам, виявились більш адекватними потребам людства, яке, періодично стаючи на грань самознищення, має навчити своїх членів домовлятися і долати найбільші протиріччя.

Проте як показали події початку вже ХХІ століття, а особливо неспровокована російська агресивна війна проти України, така комунікація і здатність людей домовлятися має межі своїх можливостей. Про це написав Анатолій Ермоленко у своїй відповіді (Yermolenko, 2022) на скандально відоме есе Юргена Габермаса (Habermas, 2022), опубліковане в перші місяці після повномасштабного вторгнення та стверджуюче, що з російським диктатором «ще доведеться домовитися про закінчення війни, або, принаймні, про припинення вогню». Український філософ поставив своєму німецькому колезі і певною мірою вчителю ряд запитань: «чи ти можеш вести діалог із тими, хто заперечує самі цінності свободи та діалогу? Чи ти можеш комунікувати з тими, хто хоче тебе знищити? Після 2014-го року, коли Росія розпочала війну проти України, ми поставили собі запитання: чи ти можеш говорити з тими, хто тебе вже зараз вбиває та знищує?». І сам же на них відповів: «На жаль, ні. Складно вести діалог, тим більше аргументований дискурс, коли в тебе стріляють» і додав, що «український народ дає рішучу відсіч агресорові, боронячи нашу свободу. Але ми захищаємо не тільки свободу українського народу, наша національно-визвольна боротьба проти Росії – це боротьба і за свободу Європи і всього людства».

Позиція директора Інституту філософії НАН України знайшла широку підтримку в цивілізованому світі як серед політиків та лідерів громадської думки, так і серед вчених. Серед останніх чи не найглибше занурився в проблематику російської агресії проти України американський дослідник Тімоті Снайдер, який раніше вже присвятив чимало сторінок свого наукового бестселера «Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталіним» геноциду, влаштованому московськими правителями проти українців. У своєму виступі (Snyder, 2022) на запрошення Київського Безпекового Форуму він підкреслив, що перемога України над

російськими агресорами важлива для захисту демократії і має стати перемогою тих людей, хто «вірить у закон, прагне проведення виборів і відповідальності своїх лідерів». Також Снайдер додав: «Оскільки зараз триває імперська війна, в якій лідери Росії стверджують, що українського народу та української держави не існує, перемога України важлива для захисту базового принципу: всі нації рівні, а держави заслуговують на повагу. Іншими словами, перемога України – ще один поштовх до постімперіалістичного світу». Таким чином американський вчений констатував важливість збереження національних демократичних держав як вагомої основи справедливого світоустрою.

Висновки. Цю важливість продемонстрував і український народ, об'єднавшись в націю за громадянським принципом та з 2014 року боронячи своє право на існування як демократичної спільноти та майбутнього члена європейської співдружності націй. Це яскраво демонструють, зокрема, і результати опитувань, проведених Київським міжнародним інститутом соціології, котрі показали зростання як частки тих, хто вважає себе в першу чергу громадянином України, так і тих, хто назвав себе націоналістом (в останньому випадку широкомасштабне російське вторгнення призвело до збільшення відсотків у кілька разів: з 3–4% до 19) (Sociological Monitoring “Ukrainian Society”. After 16 Months Of War, 2023). Українство для багатьох стало синонімом демократичності, хоча Україну раніше і не вважали повністю демократичною, а тим більше правовою державою. Проте наша країна виявилась міцним полем для комунікації, в якому переважна більшість її громадян побачили можливість власної самореалізації в якості вільних та гідних людей, адже ця комунікація розпочалась під час Євромайдану, який також назвали Революцією Гідності. А притаманна їй толерантність зробила участь в цій взаємодії привабливою навіть для росіян, які відкидають імперські амбіції та «фантомні болі» за нібито незаконно відторгнутими територіями, характерні для путінського режиму, не кажучи вже про російськомовних українців, які в більшості своїй обрали майбутнє в демократичній Україні. Спроби підміни їх національної ідентичності регіональною (хоч і під «дахом» російської національної чи навіть цивілізаційної), які вилились у створення квазіреспублік на Донбасі виявились провальними, а самі ці утворення нежиттєздатними без масштабної кремлівської підтримки, що неодноразово підкреслювалась їх же колишніми керівниками (Стрелков, Ходаковський). Результат їх (та їх російських ляльководів) протистояння з нарешті об'єднаною та самоусвідомленою українською нацією – яскравий приклад життєздатності саме сучасної громадянської нації.

В той же час перед Україною стоїть завдання не тільки перемогти авторитарного ворога, а й самій зберегти демократичність, яка робить її такою привабливою для мешканців цивілізованих країн. Зараз немає вагомих підстав вважати, що громадянські інституції й права та свободи всіх українців, незалежно від їх походження, не будуть відновлені після відміни воєнного стану. Проте затяжна війна може серйозно ускладнити цей процес. Тому ряд вчених та політиків, зокрема лідер студентського голодування 1990 року, яке ще називають Революцією на граніті, Олесь Доній (Doniy, 2023) закликають вже зараз працювати на майбутнє відновлення демократичних інститутів. Ширше ця проблематика представлена у есеї Вахтанга Кебуладзе «Яка в нас суспільна угода» (Kebuladze, 2023). В ньому відомий український філософ доводить необхідність формування активного громадянського суспільства, яке має не лише одноразово делегувати владі певні функції, а й брати участь у вирішенні найважливіших соціальних проблем, а також окреслює основні риси того консенсусу на базі якого має надалі

функціонувати та розвиватись наша країна: «У вертикальному вимірі, тобто у вимірі співвідношення держави й суспільства, ця угода має бути ліберальною, тобто угодою між суспільством і державною владою; угодою, в якій влада є не лише гарантом її дотримання або виявом спільної волі, а однією з її сторін. У горизонтальному вимірі ця угода має бути якомога інклюзивнішою, тобто залучати все розмаїття громадян і громадянок України, які мають різне етнічне походження, говорять у побуті різними мовами, сповідують різні релігії тощо». Що ж до методології формування в Україні такої політичної нації, то вона була окреслена, зокрема, в статті «Особливості вітчизняного дискурсу про історичну свідомість і національну ідентичність» Тамарою Ящук, яка зокрема стверджує: «Подолання негативних явищ в трансформації історичної свідомості в Україні як умова консолідації української модерної нації можливе лише на шляхах загальнонаціонального відкритого публічного дискурсу з історичних питань» (Yashchuk, 2011, p. 16). І методологія роботи з минулим цілком придатна і для вирішення багатьох сучасних (формування ліберальної та інклюзивної політичної нації) та майбутніх (вступ України до ЄС та НАТО) питань.

Достатньо близький до справжнього (описаного в роботах Апеля та Хабермаса) комунікативний дискурс, який має місце в Україні з 2014 року, вже зробив її набагато привабливішою в якості комунікативної спільноти, ніж конкуруючий проект «руського міра» (де реально суспільно-значима комунікація обмежується правителем держави та його найближчими радниками, але результати їх псевдодискурсу потім нав'язуються всім як в Росії, так і за її межами як «єдиновірні»). Це однозначно проявилось на всіх етапах відбиття російської агресії, а особливо після повномасштабного вторгнення, коли навіть у так званих «російськомовних» регіонах залишилось лише по кілька відсотків людей, які ще вірять кремлівській пропаганді. Але для того, щоб ці регіони продовжували залишатись україномовними довше, ніж кілька днів після «прильоту» до них російських ракет, необхідно буде використати весь той потенціал позитивних комунікативних практик (в першу чергу взаємодопомогу попри політичні розбіжності чи етнічне походження), які напрацьовувались в останні роки, та суттєво його розвинути.

References [Список використаної літератури]

- Bolnov, O.F. (1996). Meeting. Sytnychenko L. A. Primary sources of communicative philosophy. K.: Lybid. P. 157–170 [in Ukrainian]. [Большов О. Ф. Зустріч. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. К.: Либідь, 1996. С. 157–170].
- Doniy, O. (2023). Protracted war with Russia: what should be our actions? [in Ukrainian]. [Доній О. Довготривала війна з росією: якими мають бути наші дії? URL: <https://www.youtube.com/watch?v=RC0ksK8UvMs> (дата звернення: 28.02.2024)].
- Habermas, Yu. (1999). About the subject of history. Some considerations regarding false alternatives. Yermolenko A.M. Communicative practical philosophy. K.: Libra. P. 346–354 [in Ukrainian]. [Габермас Ю. Про суб'єкта історії. Деякі міркування щодо хибних альтернатив. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. К.: Лібра, 1999. С. 346–354].
- Habermas, Yu. (2022). War and outrage [in Ukrainian]. [Габермас Ю. Війна та обурення. URL: <https://blog.sashko.me/p/vijna-ta-oburennya/> (дата звернення: 28.02.2024)].
- Jaspers, K. (1996). Communication. Sytnychenko, L. A. Primary sources of communicative philosophy. K.: Lybid. P. 132–148 [in Ukrainian]. [Ясперс К. Комунікація. Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. К.: Либідь, 1996. С. 132–148].
- Jonas, H. (2001). The principle of responsibility. In search of ethics for technological civilization [Trans. from German]. K.: Libra. 400 p. [in Ukrainian]. [Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації [Пер. з нім.]. К.: Лібра, 2001. 400 с.].
- Kebuladze, V. (2023). What kind of social contract we have [in Ukrainian]. [Кебуладзе В. Яка в нас суспільна угода. URL: <https://suspilne.media/amp/culture/414696-aka-v-nas-suspilna-ugoda-esej-filosofa-vahtanga-kebuladze/> (дата звернення: 28.02.2024)].

- Snyder, T. (2022). Why is the victory of Ukraine important for the world? [in Ukrainian]. [Снайдер Т. Чому перемога України важлива для світу? Снайдер Т. URL: <https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/rosiysko-ukrayinska-viyna-istorychnyy-kontekst/10-argumentiv-vid-istoryka-timoti-snaydera-chomu-peremoga-ukrayiny-vazhlyva-dlya-svitu> (дата звернення: 28.02.2024)].
- Sociological Monitoring “Ukrainian Society”. After 16 Months of War. (2023). Kyiv International Institute of Sociology [in Ukrainian]. [Соціологічний моніторинг «Українське суспільство». Після 16 місяців війни. Київський міжнародний інститут соціології URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://kiis.com.ua/materials/pr/20230829_d/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B7%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F-%D0%BC%D0%BE%D0%BD%D1%96%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B3%D1%83-2023.pdf (дата звернення: 28.02.2024)].
- Sytuchenko, L.A. (1996). Primary sources of communicative philosophy. K.: Lybid. 176 p. [in Ukrainian]. [Ситниченко Л. А. Першоджерела комунікативної філософії. К.: Либідь, 1996. 176 с.].
- Yashchuk, T. (2011). Historical memory as a factor in the transformation of national identity in post-Soviet Ukraine. *Philosophical problems of humanitarian sciences. Almanac*. No. 20. P. 10–17 [in Ukrainian]. [Яшук Т. Історична пам'ять як чинник трансформації національної ідентичності в пострадянській Україні. *Філософські проблеми гуманітарних наук. Альманах*. 2011. № 20. С. 10–17].
- Yermolenko, A. (2022). Resistance instead of negotiations [in Ukrainian]. [Єрмоленко А. Спротив замість перемовин. URL: <https://nv.ua/ukr/opinion/viyna-rosiji-chi-zupinit-putina-porazka-ukrajini-ostanni-povini-50246250.html> (дата звернення: 28.02.2024)].

Стаття надійшла до редакції 16.02.2024

Syrinskyi R. A.

Information agency “Context-Prichernomorie”
office 81, Shevchenko Ave, 4d, Odesa, 65044, Ukraine

COMMUNICATIVE TURN IN PHILOSOPHY AND THE NATIONAL QUESTION: SEARCH FOR NEW DISCUSSIONAL PRACTICES

Summary

The article is devoted to the analysis of the communicative turn in philosophy, which took place at the end of the 20th century, and its impact on the study of social, including international, relations. The main reasons and stages of this transition, which is also called the transition from the philosophy of subjectivity to the intersubjective (communicative) philosophy, are observed. In particular, the remarks of representatives of philosophical schools of the 19th and 20th centuries regarding the limitations of their functionality, especially in the field of ethics and the construction of balanced models of coexistence between people and various social groups, were noted. The main attention is paid to overcoming the methodological problems of previous doctrines by the representatives of western practical philosophy, which complicated the development of both social studies and other philosophical disciplines, for example, the theory of knowledge, because without communication, a person cannot fully master the language, and therefore get the way to knowledge. The focus is placed also on the relationship between the development and self-realization of the individual and his or her socialization within micro- and macro-groups, which occurs through communication with other representatives of them, as well as the important role of cultural and national identity in these processes. In particular, the influence of discursive practices, which began to actively develop in Ukraine after the Revolution of Dignity, on the transformation of our country into a democratic communicative field, which provides people, including those of non-Ukrainian ethnic origin, much more opportunities than the competing project of the “Russian peace” is demonstrated. At the same time, limitations in the possibilities of using communicative tools, which were demonstrated, for example, by Russian aggression against Ukraine, are also outlined. After all, attempts to establish a dialogue with those who purposefully come to destroy an entire nation and its cultural identity are hopeless until these intentions are rejected.

Key words: communication, discourse, integration, identity, interaction, aggression.